

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ Г. СЕНКЕВИЧА

Генрік
СЕНКЕВИЧ

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

Роман

Харків
«Фоліо»
2017

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ I

Рік 1647 був роком особливим, оскільки багатоманітні знамення в небесах і на землі погрожували незваними напастями й небувалими подіями.

Тодішні хроністи сповіщають, що навесні, виплотившись без ліку з Дикого Поля, сарана пожерла посіви і трави, а це передвіщало татарські набіги. Влітку сталося велике затемнення сонця, а невдовзі й комета запалала в небесах. Над Варшавою являлись у хмарі могила та хрест огненний, з огляду на що призначалося поститись і роздавали милостиню, бо люди тямущі пророкували, що моровиця вразить країну й загине рід людський. До всього ще й зима настала така м'яка, якої і старі не пригадають. У південних воєводствах річки взагалі не скувало кригою, і, шодня живлені снігом, який танув ізранку, вони вийшли з берегів і позаливали заплави. Часто йшли дощі. Степ розмок і зробився великою калюжею, сонце ж у полудні припікало так, що — диво дивне! — у воєводстві Брацлавським і на Дикому Полі луки та степ зазеленіли вже на середину грудня. Рої на пасіках билися й гули, а по дворах ревла худоба. Позаяк природний перебіг і зовсім, здавалося, повернув назад, усі на Русі, очікуючи небувалих подій, зверталися тривожними думками та поглядами до Дикого Поля, бо лихо могло прийти найімовірніше звідти.

На Полі ж нічого вартого уваги не відбувалося. Ніяких особливих побоїщ або сутичок, окрім звичних і повсякчасних, не виникало, а про ці відали хіба що орли, ворони, яструби та польовий звір.

Таким уже воно, це Поле, було. Останні ознаки осілого життя на південь по Дніпру пропадали невдовзі за Чигирином, а по Дністру — відразу за Уманню; далі ж — до самісіньких до

лиманів і до моря — тільки степ, наче двома річками облямований. У дніпровському закруті, на Низу, кипіло ще за порогами козацьке життя, та в самому Полі ніхто не жив, хіба що по берегах, немов острови серед моря, подекуди траплялися «паланки». Земля, що хоч і пустувала, належала *de nomine*¹ Речі Посполитій, і Річ Посполита дозволяла на ній татарам пасти худобу, та як тільки цьому чинили опір козаки, пасовища раз у раз перетворювалися на поле бою.

Скільки в тих краях битв одгриміло, скільки народу полягло — ні полічити, ні запам'ятати. Орли, яструби та ворони — самі про те й знали, а хто віддала чув лопотіння крил і каркання, хто помічав пташиний грай, що кружляв над одним місцем, той знав, що або трупи, або кістки непоховані тут лежать... На людей у травах полювали, ніби на вовків чи сайгаків. Полював хто хотів. Злочинець у дикім степу рятувався від закону, озброєний пастир стеріг стада, лицар шукав пригод, лиха людина — здобичі. Козак — татарина, татарин — козака. Бувало, що й цілі дружини стерегли худобу від безлічі голінних до чужого. Степ, що хоч і пустував, разом з тим був не порожній; тихий, але зловісний; безтурботний, але повний небезпеки; дикий Диким Полем, але ще й дикістю душ.

Часом прокочувалася степом велика війна. Тоді хвилями пливли татарські чамбули, козацькі полки, польські чи волоські корогви; ночами іржання коней вторило вовчому виттю, згуки барабанів і мідних сурем долітали до самого Овидового озера, а то й до моря, а на Чорному Шляху, на Кучманському — тут, можна сказати, повніть людська. Кордон Речі Посполитої стерегли від Кам'янця й до самого аж Дніпра застави та «паланки», так що, коли дороги погрожували наповнитися пришельцями, про це довідувалися по незліченних пташиних згрях, сполоханих чамбулами і звернених на північ. Але татарин — якби він виступив із Чорного Лісу чи перейшов Дністер із волоського боку — з'являвся все-таки в південних воєводствах разом із птахами.

Одначе зими тієї галасливі птахи не поривалися до Речі Посполитої. У степу було навіть тихіше, ніж звичайно. На початок оповіді нашої сонце вже сідало, й червонуваті промені його осявали округу, пустельну зовсім. По північному краю Дикого Поля, по всьому Омельнику до самого його гирла найзіркіший погляд не вгледів би ні живої душі, ні навіть найменшого поруху в темному, засохлому та пониклому бур'яні. Сонце тепер тільки половиною кола свого виднілося над обрієм. Небо меркло, через що й степ поринав у сутінки. На лівому березі, на невеликім узвишші, скоріше схожим на курган, аніж на пагорб, іще виднілися залишки кам'яної фортеці, поставленої колись Теодориком Буцацьким і зруйнованої потім війнами. Від руїн цих простягалися довгі тіні. Внизу поблискували води Омельника, що широко розливсь і в тому місці звертав до Дніпра. Та світло все

¹ номінально (*лат.*).

дужче згасало й на небі, й на землі. З висоти долинали клики журавлів, які тяглися до моря, й більше ніякий голос безгоміння не порушував.

Ніч лягла на пустелю, а з нею прийшла пора духів. По заставах лицарі, котрі не змикали очей, розповідали тоді один одному, що ночами з'являються в Дикому Полі привиди тих, що загинули або померли без покаяння марною смертю, і кружляють вервечками, в чім не на заваді їм ані хрест, ані храм Господній. Тому, коли шнури, що вказували північ, починали догоряти, на заставах по цих сердегах правили заупокійну. Ще розповідали, буцим такі ж тіні, але вершників, блукаючи закутнями, вступаючи дорогу переїжджим, стогнучи та благаючи про знак хреста святого. Бували привиди, що полохали людей виттям. Досвідчене вухо здалеку могло відрізнити їхні завивання від вовчих. Ще бачили цілі воїнства тіней — ці деколи так близько підходили до застав, що вартові сурмили *lagum*¹. Такі випадки передвіщали зазвичай чималу війну. Зустріч із поодинокую тінню теж не обіцяла нічого доброго, та не завжди годилося передбачати лихе, бо перед подорожніми часом і жива людина поставала і пропадала, як тинь, а тому тільки привидом і могла вважатися.

А позаяк ніч спустилася над Омельником, нічого не було дивного в тім, що зразу — біля покинутої фортеці — постав чи то дух, чи то чоловік. Місяць, що саме виглянув із-за Дніпра, вибілів пустельну місцину, головки реп'яхів і степові далі. Зараз же нижче за течією в степу з'явилися якісь нічні створіння. Перелітні хмарки раз у раз заступали місяць, і образи ці то білили в темряві, то меркли. Подеколи вони пропадали зовсім і ніби танули в мороку. Наближаючись до вершини, на котрій стояв згаданий вершник, вони зупинялися раз у раз, тихо, обережно і повільно підкрадалися.

У русі цьому щось застрашувало, зрештою, як і в усьому степу, такому спокійному на вигляд. Вітер іноді завивав із Дніпра, зчиняючи шелест у засохлих реп'яхах, які хилились і тремтіли ніби з переляку. Та ось поглинуті сутінками руїн образи пропали. У блідому сьайві ночі видно було тільки нерухомого на узвишші вершника.

Одначе шелест привернув його увагу. Підїхавши до самого крутояру, він уважно почав углядатися в степ. Одрозу влігся вітер, шелест ушух, і настала тиша мертва.

Зненацька розлігся пронизливий свист. Багато голосів разом і несамовито заволали: «Алла! Алла! Ісусе Христе! Рятуй! Бий!»

Загриміли самопали, червоні спалахи розітнули морок. Кінський тупіт перемішався з брязкотом заліза. Ще якісь вершники поставали в степу ніби з-під землі. Справжня буря здійнялася в цій шойно безмовній і зловісній пустелі. Потім стогони людські почали вторити жажливим крикам, і нарешті все стихло. Бій закінчився.

¹ тривогу, сигнал до бою (лат.).

Треба гадати — в Дикому Полі розігрувалась одна із звичайних сцен.

Вершники з'їхалися на узвишшя, деякі спішилися, уважно до чогось придивляючись.

Із темряви почувся гучний, владний голос:

— Гей там! Викресати вогню та запалити!

Зараз же посипались іскри, й миттю спалахнув сухий очерет із скіпкою, що їх мандрівець Диким Полям завжди мав при собі.

Не гаючись у землю було встромлено жердину з каганцем, і світло, що падало зверху, різко та яскраво виявило десятка півтора людей, які схилилися над кимось, нерухомо розпростертим.

Це були воїни в червоних придворних строях і вовчих шапках. Один, що сидів на добром коні, з вигляду командир, сплигнувши на землю, підійшов до лежачого й запитав у когось:

— Ну що, вахмістре? Живий він чи ні?

— Живий, пане намісник, хрипить ось, арканом його придушило.

— Хто такий?

— Не татарин, якесь велике цабе.

— Воно й слава Богу.

Намісник уважно придивився до лежачої людини.

— З виду гетьман, — сказав він.

— І кінь у нього — аргмак рідкісний, такого нема і в хана, — відповів вахмістр. — Та он його тримають!

Поручик глянув, і лице його просвітліло. Рядом двоє жовнірів тримали і справді чудового скакуна, а той, прищулюючи вуха й роздуваючи ніздрі, тягнув голову й дивився зляканим оком на лежачого хазяїна.

— Авжеж кінь, звичайно, буде наш? — поспішив запитати вахмістр.

— А ти, сучий сину, християнина в степу без коня лишити хочеш?

— Адже ж у бою взятий...

Подальшу розмову було перервано зовсім уже гучним хрипінням придушеного.

— Влити чоловікові горілки в горлянку! — сказав намісник. — Та пояс на ньому розпустити.

— Ми що — тут і заночуємо?

— Тут і заночуємо! Коней розсідлати, вогнище запалити.

Жовніри жваво кинулися виконувати накази. Одні почали приводити до тями й розтирати лежачого, другі вирушили за очеретом, треті розстелили для нічлігу верблужі та ведмежі шкури.

Намісник, не опікуючись більше придушеним незнайомцем, розстебнув пасок і влігся біля вогнища на бурку. Був він молодий, сухорлявий, чорноволосий і вельми красивий; обличчя мав худе, а ніс — видатний, орлиний. Погляд намісника палав шаленою відвагою та завзяттям, але вираз обличчя при цьому не втрачав статечності. Чималі вуса й давно, як видно, не голена борода зовсім робили його не по літах серйозним.

Тим часом двоє жовнірів заходилися готувати вечерю. Вони прилаштували на вогні заготовлені баранячі четверті, з тороків добули декілька дрохв, підстрелених удень, декілька куріпок та одного сайгака, що його жовнір тут же взявся облуплювати. Вогнище горіло, відкидаючи в степ величезне червоне коло. Придушений почав поволі приходити до тями.

Якийсь час водив він налитими кров'ю очима по незнайомцях, а потім спробував підвестися. Жовнір, який перед цим розмовляв із намісником, допоміг підвестися лежачому, підхопивши обіруч його попід пахви; інший упхав йому в руки обушок, на який незнайомиць важко обіперся. Лице його з напнутими жилами лишалося багряним. Нарешті здавленим голосом він прохрипів перше слово:

— Води!

Йому дали горілки, яку він пив і пив, і, як видно, не без користі, позаяк, одірвавшись нарешті від фляги, запитав уже більш розбірливо:

— У кого це я?

Намісник підвівся й підійшов до нього.

— У тих, хто вашу милість спасінням обдарували.

— Значить, не ви накиннули аркан?

— Наша справа, вельмишановний пане, шабля, не аркан. Ганьбите добрих жовнірів підозрою. А піймали вас якись лихі люди, татарами перевдягнені. На них, якщо цікаво, можете подивитись; он вони, мов барани порізані, лежать.

І намісник указав рукою на темні тіла, що валялися під узгір'ям.

Незнайомий на це сказав:

— Коли так — дозвольте ж мені віддихатися.

Йому підклали повстану кульбаку, влаштувавшись на якій, він поринув у мовчання.

Це був чоловік у розквіті літ, середнього зросту, в плечах широкий, майже велетенської статури, з дивовижними рисами обличчя. Голову він мав здоровенну, шкіру прив'ялу, дуже засмаглу, очі чорні та, ніби в татарина, злегка розкосі; вузький рот його облямовували тонкі вуса, що розходилися по краях широкими китицями. На міцному лиці були написані відвага й зарозумілість. Тут поєднувалося щось привабливе й водночас огидне: гетьманська гідність мішма з татарською лукавістю, доброзичливість і злість.

Відсидівшись скількись часу, він підвівся і, не подякувавши, зовсім несподівано пішов дивитися на вбитих.

— Мужлай! — буркнув намісник.

Незнайомиць тим часом уважно вглядався в обличчя кожному, хитав головою, ніби зрозумівши щось, а потім поволі попрямував до намісника, мацнувши себе по боках і машинально шукаючи пояс, за який хотів, як видно, закласти руку.

Не сподобалася наміснику така поважність у людині, шойно вийнятій із петлі, тому він уїдливо мовив: